

MILIVOJ REĐEP
OLIVERA ISTER
Varaždin

USPOREDNI PRIKAZ NEKIH GOSPODARSKIH
KARAKTERISTIKA VOJNE KRAJINE I
PROVINCIJALA U VRIJEME SJEDINJENJA,
A NA OSNOVI POPISA STANOVNIŠTVA IZ 1880.

*PARALELE DARSTELLUNG EINIGER WIRTSCHAFTLICHEN
CHARAKTERISTIKEN DER MILITÄRGRENZE UND DER PROVINZ
ZUR DER ZEIT DER VEREINIGUNG, UND AUFGRUND
EINWOHNER VERZEICHNISSES 1880.*

The census from the year 1880 was carried out separately for banate Croatia and Slavonia (Provincijal) and for the former border between Croatia and Slavonia (Military Border). On the basis of the features established by this census some characteristics are being analysed as the number of the active population in a particular activity, and specially that were the processes that were affecting the household cooperatives. Or it was the desintegration of these economic forms as a consequence of capitalistic breakthrough.

Precedently, with this cognition it was established that in the time of integration Military Border had much lower level of economic development than Provincijal. This problem was being notified for a long period after the integration.

Područje današnje Republike Hrvatske nalazilo se u prošlom stoljeću u okviru različitih političko-pravnih odnosa. Tako je npr. najveći dio današnje Hrvatske pripadao tzv. Trojednoj kraljevini Hrvatskoj-Slavoniji-Dalmaciji, od kojih Hrvatska i Slavonija nisu gotovo bile ni u kakvoj vezi s Dalmacijom jer su Hrvatska i Slavonija pripadale Zemljama krune Sv. Stjepana (Ugarskoj), a Dalmacija Carevinskim zemljama (Austriji).

Ako promatramo Hrvatsku i Slavoniju kao državno-pravnu cjelinu, tada moramo naglasiti da one u dugom vremenskom razdoblju nisu bile ni politički, ni gospodarski jedinstvene. Njihovo područje sastojalo se iz 2 bitno različita dijela: banske Hrvatske i Slavonije (Provincijala) i Hrvatsko-Slavonske granice (dijela Vojne krajine)¹

U području Provincijala postojali su feudalni odnosi, unutar kojih se javljaju elementi kapitalizma. Ukidanje feudalnih odnosa na ovom području provedeno je polovicom 19. stoljeća (1848.), ali definitivno uređenje odnosa između vlastele i bivših podložnika protezalo se kroz čitavu drugu polovicu 19. stoljeća, pa i početak 20. stoljeća.

Vojna krajina imala je drugačije odnose. Ovdje nije bilo feudalizma, ako izuzmemo cara kao vrhovnog feudalca, a elementi kapitalizma javljaju se u manjem obimu nego u Provincijali. Stanovnici Krajine uživali su carsku zemlju, a za nagradu su ratovali za interese cara u Granici i dalje na ratištima Evrope.²

Svako od ovih dvaju područja imalo je svoje karakteristike koje se sigurno nisu mogle ukinuti ujedinjenjem u jedinstveni teritorij Hrvatske i Slavonije 1881. godine. Razlike gospodarstva i društva bile su znatne i njihovo povezivanje trajalo je još dugi niz godina nakon sjedinjenja. Namjera nam je da u ovom radu ukažemo na osnovne razlike u gospodarstvu ovih dvaju područja u vremenu sjedinjenja, a koje su još dugo vremena karakterizirale pojedine dijelove sada jedinstvene državno-pravne cjeline.

Iako su bile brojne promjene teritorija, osobito u Provincijalu, prema upravnoj organizaciji uređenoj 1850. godine Hrvatska i Slavonija dijelile su se na Bansku Hrvatsku i Slavoniju-Provincijal koji se sastojao od 6 županija:

1. Zagrebačka	4. Požeška
2. Varaždinska	5. Osječka
3. Križevačka	6. Riječka

a 1861. godine pridružena je i 7. Srijemska.

U Vojnoj krajini upravne jedinice bile su pukovnije, i to:

1. Lička	6. II. banska
2. Otočka	7. Križevačka
3. Ogulinska	8. Đurđevačka
4. Slunjska	9. Gradiška
5. I. banska	10. Brodska
	11. Petrovaradinska

U Hrvatsko-ugarskoj nagodbi iz 1868. godine istaknuta je teritorijalna cjelokupnost Hrvatske, no do sjedinjenja Provincijala i Vojne krajine došlo je tek 1881. godine. S obzirom da je uvedena opća vojna obaveza, na osnovi Manifesta od 8. kolovoza 1873. ukinute su krajiške čete, čime je Vojna krajina razvojačena. No, Krajina nije odmah prisjedinjena civilnom dijelu, već je do 1881. godine ostalo kao »krajinsko područje« na čelu s Krajiškom zemaljskom vladom u Zagrebu. U tom razdoblju teritoriji bivših pukovnija bili su podijeljeni u okružja³, i to:

1. Ličko-otočko,	4. Gradiško,
2. Ogulinsko-slunjsko,	5. Brodsko,
3. Banovačko,	6. Petrovaradinsko.

Tek 1881. godine prisjedinjenjem Krajine Provincijalu sav teritorij Hrvatske i Slavonije došao je pod upravu bana i Sabora, te je podijeljen u 8 Županija, i to:

1. Ličko-Krbavska	5. Bjelovarsko-Križevačka
2. Modruško-Riječka	6. Požeška
3. Zagrebačka	7. Virovitička
4. Varaždinska	8. Srijemska

Prema popisu provedenom 1880. godine⁴ površina čitave Hrvatske i Slavonije iznosila je 42516 km², od čega je na Provincijal otpadalo 23278 km², ili 54,8% cjelokupnog teritorija, a na Vojnu krajinu 19238 km², ili 45,2% čitave površine. U Provincijalu je bilo 1.194.415 stanovnika, ili 63,1% ukupnog broja stanovnika, a u Vojnoj krajini 698.084 stanovnika, ili 36,9% ukupnog broja stanovnika. Ako stavimo u odnos broj stanovnika s površinom, ispada da je na 1 km² u

Provincijalu dolazio 51 stanovnik, a u Vojnoj krajini 36 stanovnika. Može se napomenuti da se od prvih popisa krajem 18. stoljeća do 1880. godine, dakle za oko 100 godina stanovništvo Hrvatske i Slavonije apsolutno povećalo za oko 720.000 stanovnika. Taj relativno mali rast rezultat je čestih nemira i ratova, a i njihovih popratnih posljedica, kao što su razne epidemije, bolesti i razaranja. Naprotiv, u vremenu od 1880. godine do 1910., dakle za svega 30 godina, stanovništvo Hrvatske i Slavonije apsolutno je poraslo za oko 730.000 stanovnika. To je posljedica porasta zdravstvene zaštite, odnosno općeg poboljšavanja uvjeta života, te znatnog useljavanja, osobito u područje Slavonije. Iako je u zapadnoj i središnjoj Evropi već polovicom 19. stoljeća uslijed poboljšanja socijalnih i higijenskih prilika, te općeg porasta znanosti i blagostanja, došlo do značajnog pada mortaliteta, na području Hrvatske i Slavonije ta se pojava javila nešto kasnije, tj. tek krajem 19. stoljeća. Prije su navedeni podaci o gustoći stanovništva za svaku cjelinu, a možemo spomenuti da je taj broj za Hrvatsku i Slavoniju kao cjelinu iznosio 45 stanovnika na 1 km², što je otprilike na nivou gustoće Ugarske, koja je imala oko 50 stanovnika na 1 km², a znatno manje od Austrijskih zemalja, koje su imale preko 80 stanovnika na 1 km². To znači da su Hrvatska i Slavonija spadale među rijetko naseljene zemlje iz sastava Austro-Ugarske, a što se osobito odnosi na Vojnu krajinu.

Da bismo mogli ocijeniti nivo gospodarskog razvoja, razmatramo strukturu stanovništva prema zanimanju. Potpunija slika dobila bi se analizom strukture zanimanja ukupnog stanovništva, ali su popisi s takvim karakteristikama obavljani tek od 1890. godine, a popisi prije toga, tj. 1870. i 1880. godine, razmatrali su samo aktivno stanovništvo. Smatramo da podaci navedeni prema tom obilježju ne odstupaju bitno od podataka po obilježju ukupnog stanovništva, te se bez veće opasnosti od pogreške mogu uzeti u razmatranje. Iz tog popisa proizlaze slijedeće činjenice:

Tabela 1. Struktura aktivnog stanovništva po zanimanjima 1880. godine

Grana gospodarstva	Cjelokupna Hrvatska i Slavonija		Provincijal		Vojna krajina	
	BROJ	%	BROJ	%	BROJ	%
Poljoprivreda	850887	86,06	524176	84,17	326711	89,29
Industrija, obrt i rudarstvo	66335	6,71	49151	7,89	17184	4,70
Trgovina i promet	20607	2,08	12472	2,00	8135	2,22
Ostalo ⁵	50887	5,15	37018	5,94	13869	3,79
Ukupno aktivno stanovništvo	988716	100,00	622817	100,00	365899	100,00
Udržavano osoba	903783	–	571598	–	332185	–
Ukupno stanovnika	1.892.499	–	1.194.415	–	688084	–

Iz ovog popisa proizlazi da se najveći dio zaposlene radne snage nalazio u poljoprivredi, tj. preko 85% aktivno zaposlenih, od čega je u Krajini taj postotak bio i blizu 90%⁶. Ako razmatramo nepoljoprivredne djelatnosti, vidimo da izražene kroz ovaj pokazatelj nisu pokazivale veći značaj, s tim da je u Provincijalu situacija bila ipak nešto povoljnija, jer se u tim djelatnostima nalazilo preko 15%, a u Krajini tek oko 10% ukupnog aktivnog stanovništva⁷. Iz ovog zaključujemo da je značenje vanpoljoprivredne proizvodnje promatrano kroz strukturu aktivnog stanovništva bilo relativno slabo. To nam ukazuje da su po toj osnovi Hrvatska i Slavonija kao cjelina, a posebno Vojna krajina, bile izrazito agrarne zemlje. Uostalom takvim su smatrane i Ugarska i Austrija, iako su taj odnos imale znatno povoljniji⁸.

Spomenuli smo da je prema popisu iz 1880. godine utvrđen broj od 850.887 aktivnih poljoprivrednika. Od toga je 531.069 aktivnih poljoprivrednika ili 62,42% ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika živjelo u zadrugama, a 319.818 aktivnih poljoprivrednika ili 37,58% ukupnog broja živjelo na gospodstvima. I na području Provincijala i u Vojnoj krajini nalazimo takav tip gospodstva. Iako postoje neke razlike između zadruga u Vojnoj krajini i Provincijalu (npr. pitanje »osebunjka«), ipak one nisu takvog značenja da bi se moglo govoriti o nečem bitno drugačijem. Suštinske razlike u gospodstvu između ova dva dijela proizlaze iz činjenice da su u Provincijalu postojali klasični feudalni odnosi, dok je u Vojnoj krajini formiran tip vojnih lena⁹.

Na području Provincijala postojali su, kako je već spomenuto, feudalni odnosi koji su ukinuti 1848. godine. Seljaštvo je postalo vlasnikom zemlje, ali samo (selišne) zemlje, i to uz otkup obveza. Pitanje ostalih kategorija zemljišta (izvanselišnih) rješavano je carskim patentima iz 1853. i 1857. godine za koje se ukratko može reći da su u uređenju agrarnih odnosa seljaci loše prošli. Zadruge koje su postojale u feudalnom vremenu vrlo brzo nakon uspostavljanja novog društva dolaze na udar. Državne vlasti u polustoljetnom su periodu zakonskim normama pokušavale regulirati pitanje zadruga, često sa suprotnim tendencijama, tj. u određenim periodima podržavaju raspad zadruga, da bi ga u narednim periodima pokušavale zaustavljati¹⁰.

U Vojnoj krajini u 18. i početkom 19. stoljeća, da ne ulazimo dublje u povijest, zemljište je prema »krajjiškim pravilima« (»Militär Graenitz Rechte«) iz 1754., te Temeljnim zakonom iz 1807. pripadalo caru, a graničarske kuće (u kategoriji »pravih graničara«, tj. kuće koje su mogle neograničeno stjecati zemlju), dobile su ga samo na korištenje uz uvjet vršenja vojne službe. Temeljnim zakonom iz 1807. svaka je promjena u združnim odnosima bila toliko otežana da je bila gotovo neizvediva. Time je austrijska vojna vlast uspjela očuvati Krajinu kao stalan izvor jeftine vojske. Pokreti 1848. godine imali su odraz i u Krajini. 1850. god. donesen je novi Temeljni zakon kojim graničarske kuće postaju vlasnici zemlje, ali uz uvjet služenja vojske¹¹. Taj akt još je jedan pokušaj Austrije da spriječi raspadanje zadruga kao osnovnih ćelija krajiškog sistema i time sačuva specifičan status Krajine¹².

Prema podacima iz 1880. godine kada je vršen popis, odnosno obrađeni podaci odvojeno za Provincijal i područje Vojne krajine, proizlazi slijedeći odnos aktivnih poljoprivrednika u kućnim zadrugama i nezadrugama:

Tabela 2: Aktivno stanovništvo u poljoprivredi 1880. g.¹³

	VOJNA KRAJINA		PROVINCIJAL	
	BROJ	%	BROJ	%
I. Članovi zadruga				
1. Članovi postojećih zadruga	147.770	45,2	109.278	20,9
2. Članovi tajno podijeljenih zadruga ¹⁴	133.539	40,9	140.482	26,7
UKUPNO	281.309	86,1	249.760	47,6
II. Nezadrugari	45.402	13,9	274.416	52,4
UKUPNO I. i II.	326.711	100,0	524.176	100,0

Izvor: Popis stanovništva za 1880. godinu, skrižaljka XV. str. 177. i 185.

Iz ovih podataka jasno proizlazi da se u vrijeme uoči sjedinjenja u Krajini u združnim odnosima¹⁵ nalazilo preko 86% ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika, a nezadrugara, tj. poljoprivrednika koji nisu u krutoj svezi združnog života, bilo je svega 13,9% ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika. Istovremeno u Provincijalu nalazimo potpuno različit odnos zadrugara i nezadrugara aktivnih poljoprivrednika – 47,6 : 52,4, što znači da na ovom području preteže inokosno gospodarstvo. Bez obzira na činjenicu što ni nivo razvijenosti Provincijala ne možemo ocijeniti visokim, odnosno i ovdje se kapitalizam javlja u početnim oblicima, ipak

proizlazi da je područje Krajine taj proces zahvaćao još sporije. Preživjeli oblici gospodarstva kao što su kućne zadruge u vrijeme sjedinjenja Krajine i Provincijala egzistiraju kao osnovni oblik gospodarstva u poljoprivredi, te se prijelaz na individualno gospodarstvo odvija vrlo polagano¹⁶.

Uzimajući podatak o procesu diobe kućnih zadruga kao jedan od pokazatelja prevladavanja novih odnosa i time i stvaranja uvjeta za brži razvoj gospodarstva u području Provincijala i Vojne krajine, možemo kao rezultat usporedbe u ovom kriteriju ovih dvaju teritorija neposredno pred ujedinjenje navesti da su zadruge na području bivše Krajine imale tendenciju znatno sporijeg nestajanja nego što je to bio slučaj na području Provincijala. To proizlazi iz 2 razloga:

1. krute zakonske odredbe Temeljnih zakona kojima se nastojalo sačuvati zadruge kao osnovu vojno-krajiškog sistema,¹⁷
2. vrlo sporo prodiranje kapitalizma u Hrvatsku i Slavoniju u cjelini, a posebno u Vojnu krajinu.

Da je to točna tvrdnja, proizlazi i iz strukture aktivnog stanovništva zaposlenog u nepoljoprivrednim djelatnostima, prvenstveno u obrtu i trgovini¹⁸. Prema popisu iz 1880. godine aktivno zaposleni u industriji, obrtu i rudarstvu činili su u Provincijalu 7,89%, a u Vojnoj krajini 4,70% ukupnog broja aktivnog stanovništva¹⁹. Izraženo apsolutnim brojevima, od 66.335 aktivno zaposlenih u industriji, obrtu i rudarstvu, 49.151 nalazi se u Provincijalu, a 17.184 u Vojnoj krajini, što znači da se u Provincijalu nalazilo 74,2% ukupnog aktivnog stanovništva u tim djelatnostima²⁰. Slično je i u trgovini, gdje se od 20.607 aktivno zaposlenih 12.472 nalazilo u Provincijalu, a 8.135 u Vojnoj krajini²¹.

Uzimajući aktivno stanovništvo u glavnim gospodarskim djelatnostima, možemo spomenuti da i na jednom i na drugom teritoriju dominira poljoprivredno stanovništvo, dok je značenje ostalih djelatnosti daleko manje, ali i da je to znatno više izraženo na krajiškom području nego u Provincijalu, što znači da je razvijenost nosioca kapitalističkog društva bila daleko manje prisutna u vojnom nego u civilnom dijelu Hrvatske i Slavonije.

Ako znamo da je inteligencija nosilac novih odnosa, tada možemo navesti da je prema istom popisu, tj. 1880. g. utvrđeno svećenika 2003, od čega u Provincijalu 1484, a u Vojnoj krajini 519 (odnos 74,1:25,9), profesora i učitelja 2196, odnos 1312:884 (59,8:31,2), književnika i umjetnika 278, odnosno 222:56 (79,9:21,1), liječnika i ranarnika 259, odnosno 185:74 (71,4:28,6), mjernika, odvjetnika, javnih bilježnika i sl. 3635, odnosno 2589:1046 (71,2:28,8). Iz ovih podataka proizlazi zaostajanje Krajine u odnosu na Provincijal u osnovnim nosiocima buržoaskog društva. Ukupno gledajući, možemo navesti da su Hrvatska i Slavonija u cjelini koncem 19. stoljeća bile izrazito agrarne zemlje s malim brojem stanovnika u nepoljoprivrednim djelatnostima, sa svim karakteristikama slabo razvijene zemlje. Sigurno je da su postojale značajne razlike u nivou pojedinih područja, kao npr. između ličkih i slavonskih županija, a ako usporedimo 2 odvojena dijela koji se spajaju 1881. godine, tada proizlazi da je civilni dio Hrvatske i Slavonije imao niz karakteristika koje ga u relaciji s Vojničkim dijelom stavljaju u razvijeniji dio. Sigurno je da samo struktura stanovništva po djelatnostima ne može biti isključivi kriterij, već bi trebalo uzeti u obzir i niz drugih karakteristika gospodarstva. Tako npr. prema popisu stoke iz 1880. godine u Provincijalu je bilo 402059 goveda, od čega 7227 ili 1,8% ukupnog broja strane, uvezene pasmine, dok je istovremeno u Krajini od 310746 goveda uvezenih bilo svega 589, ili 0,2% ukupnog broja. Ili u ovčarstvu, gdje je Krajina bila brojnija, bilo je 385080 ovaca, od čega 3436 ili 0,9% uvezenih pasmina, a u Provincijalu od 203558 bilo je 26187 ili 12,9% uvezenih pasmina, što znači da su se kvalitetni pomaci u stočarstvu javljali znatno brže u Provincijalu nego u Vojnoj krajini. Sve to govori da su to bila dva gospodarski različita područja i da je 1881. godine izvršeno političko ujedinjenje, ali da se razlike u nivou razvijenosti nisu mogle razriješiti tim činom, već se objedinjenje obaju teritorija odigravalo u dugom vremenskom periodu, s tim da sve razlike u nivou razvijenosti nisu nikad ni mogle nestati, jer proizlaze iz čitavog niza objektivnih okolnosti, a što se često vrlo teško i sporo rješava.

SAŽETAK

1881. godine izvršeno je definitivno sjedinjenje banske Hrvatske i Slavonije (Provincijala) i bivše Hrvatsko-slavonske granice (Vojne krajine). Neposredno uoči sjedinjenja 1880. godine izvršen je popis stanovništva, i to odvojeno za svaki dio. Kako je taj popis stanovništva vršen prema zanimanjima, to je zaposlenost u pojedinim djelatnostima bila osnova za utvrđivanje stanja gospodarstva na pojedinom teritoriju. Opća je konstatacija da su oba teritorija imala visoko učešće poljoprivrednog stanovništva, ali da je u Krajini taj broj bio relativno veći. Ostale djelatnosti (industrija, obrt, rudarstvo, trgovina i promet, kao i javne službe) koje su činile osnovu razvoja, zapošljavale su u Provincijalu veći broj stanovnika (apsolutno i relativno). Na toj osnovi može se ukazati na neponovljivu strukturu gospodarstva Krajine mjereno ovim pokazateljima. Osobito su karakteristični procesi koji su zahvaćali kućne zadruge. Taj oblik gospodarstva zadržao se znatno dulje na području gdje su sporo prodirali kapitalistički odnosi, jer nisu bili ni stvoreni uvjeti njegovog razvoja – krediti i trgovački kapital.

Tako je spomenutim popisom utvrđeno da u Provincijalu ima 52,4% nezadugara (inokosnih vlasnika) i 47,6% zadrugara, dok je u Krajini taj odnos 86,1:13,9 u korist zadrugara. Te činjenice ukazuju na gospodarsko zaostajanje Krajine u odnosu na Provincijal. Sigurno je da bi za donošenje kvalitetnih zaključaka o stanju gospodarstva ovih područja u vrijeme sjedinjenja trebalo čitavi niz i drugih pokazatelja, no smatra se da se i na osnovi samo ovih elemenata može donijeti zaključak da je Vojna krajina sjedinjena s Provincijalom činila znatno slabiji gospodarski razvojni dio jedinke Hrvatske i Slavonije. Čin sjedinjenja političko je pitanje, a gospodarsko objedinjavanje odvijalo se dugo i sporo, a neke značajke nisu se ni mogle riješiti.

PARALLEL REVIEW OF SOME ECONOMIC CHARACTERISTICS OF MILITARY BORDER AND OF PROVINCIAL IN THE PERIOD OF INTEGRATION, MADE ON THE BASIS OF THE CENSUS, 1880.

Summary

In 1881 the definite integration of banate Croatia and Slavonia (Provincijal) and of the former border between Croatia and Slavonia (Military Border) was accomplished.

Immediately on the eve of the integration 1880 the census for each part was carried out separately. As the census was being carried out according to professions, so employment in particular profession was the basis for the establishment of economic condition in the particular territory. The general conclusion is that the both territories had a high participation of agricultural population, but that its number was relatively higher in Military Border. The other professions (industry, craft, mining, trade and traffic as well as public services that made the basis of development, were employing higher number of inhabitants (absolutely and relatively). On that basis it is possible to point out at the unique economic structure of Military Border measured by this indicator. Specially the processes that were affecting the household cooperatives were typical. Such economic form remains for a longer period in the regions where the capitalistic relationships had not been created yet – credits and commercial capital.

By this census it was established that there was 52,4% of non-operators (solitary owners) and 47,6% of co-operator, while in Military Border the relation was 86,1 : 13,9 in favour of co-operators. These facts point out at the Military Border economic falling behind as regards to Provincijal. It is certain that for bringing a qualitative decision about the economic situation of these regions during the integration an array of facts was necessary together with the other indicator. But it is believed that only on the basis of these elements it is possible to bring the decision that Military Border integrated with Provincijal made a considerably weaker economic

developmental part of the unit between Croatia and Slavonia. That act of integration is a political question, and economic union was proceeding slowly and for a long time and some characteristics were impossible to be solved.

BILJEŠKE

1. Hrvatsko-Slavonska granica je termin koji označuje teritorije Hrvatske i Slavonije koji su bili u sastavu Vojne krajine. Osim tih teritorija, u sastavu Vojne krajine izvan Hrvatske i Slavonije bila je Banatska vojna granica (ukinuta 1873.), s 2 pukovnije, i to: Njemačko-banatska pukovnija, Pančevo i Vlaško-ilirska pukovnija, Karanserbes, te Šajkaški bataljon, Titel i Erdeljska (Sedmogradska) vojna granica (ukinuta 1850. –) s 4 pukovnije i to: Prva seklerska, Czikszereda, Druga seklerska, Kezelywasarhely, Treća prva vlaška, Orlat i Četvrta druga vlaška, Naszod, te Husarski puk, Szentgyargy. Kako su ova područja izvan teme ovog rada, ne proučavamo ih, a kad govorimo o Vojnoj krajini, tada u stvari mislimo na Hrvatsko-Slavonsku granicu. Termin Vojna krajina zadržavamo (iako nije točan) jer je uobičajen.
 2. Kad se govori o području organiziranom i utvrđenom vojnim pravilima i zakonima, obično se pomisli na područja koja je u našim krajevima uspostavila Austrija. Možda je manje poznato da su nešto slično pokušali uspostaviti i Mlečani i Turci, iako njihove krajine nikad nisu dostigle stupanj organiziranosti kakav je postignut u austrijskoj Vojnoj krajini. Slične institucije osnivale su se i u drugim evropskim zemljama. Tako npr. Frejdzon navodi takve oblike u nekim graničnim područjima Rusije, o tome detaljnije: FREJZZON, V.: »Vojna krajina i vojna naselja u Rusiji«, Vojna krajina, Zagreb, 1984. str. 303/310.
 3. Zakonom o preuređenju uprave i novoj upravnoj podjeli Krajine od 15. lipnja 1873. teritoriji pukovnijske pretvaraju se u okružja (»okružne oblasti«).
 4. Popisi stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji počeli su se provoditi u drugoj polovici 18. stoljeća, ali odvojeno (vremenski) za Provincijal i Vojnu krajinu. 1850. godine popisom stanovništva obuhvaćeni su istovremeno i građanski i vojnički dio Hrvatske, a od 1870. godine počinju redoviti popisi svakih 10 godina, do zaključno 1910. godine. Kako su i Provincijal i Vojna krajina doživljavali određene teritorijalne promjene, to navodimo samo popis iz 1880. godine, a koji je obavljen neposredno uoči prisjedinjenja, jer se i analizira upravo ovo razdoblje.
 5. U kategoriji »ostalo« obuhvaćeni su: javne službe i slobodna zvanja, obrambena snaga, nadničari bez bliže oznake, kućna služinčad, posebnci i umirovljenici, te ostala neodređena zanimanja.
 6. Prema popisu iz 1870. godine, postotak aktivnog stanovništva u poljoprivredi u Krajini iznosio je preko 93%, što znači da je učešće ostalih aktivnosti bilo gotovo zanemarivo. Istina da je u desetgodišnjem razdoblju, tj. do 1880. godine došlo do nekih pomaka, ali oni nisu takvog značenja da bi bitno promijenili stanje gospodarstva u ovom dijelu Hrvatske i Slavonije.
 7. »Uspoređivanje postotaka aktivne radne snage zaposlene u poljoprivredi i stupnja privrednog razvoja date zemlje pokazalo je ovo: što je više stanovnika zaposleno u poljoprivredi, to je zemlja privredno nerazvijena. I obrnuto: visok stupanj privrednog razvoja povezan je s malim postotkom stanovništva u poljoprivredi. Teoretičari privrednog razvoja izveli su na tom osnovu zaključak da se u nedostatku drugih pokazatelja i podaci o socijalno-ekonomskoj strukturi stanovništva mogu koristiti za determiniranje privrednog razvoja date zemlje«.
- STIPETIĆ, V.: »Poljoprivreda i privredni razvoj«, Informator, Zagreb, 1969, str. 8.
8. U Ugarskoj je na poljoprivredno stanovništvo otpadalo 59,36% ukupnog stanovništva, a 17,76% na rudarstvo, industriju, trgovinu i bankarstvo, dok je u Austriji taj odnos bio još povoljniji, tj. 55,87%:34,62% u korist poljoprivredne proizvodnje. »Prema ostalim Zapadno-evropskim zemljama, od kojih imamo nešto sravnjivih podataka, i u kojih o prvotnoj produkciji živi npr. u Francuskoj 48, u Danskoj 45, u Njemačkoj, isto tako i u Švicarskoj pače samo 42 postotka celoga žiteljstva, pravom se Ugarska a još i Austrija, potonja bar u celosti svojoj označuju agrikulturnim zemljama«. ZORIČIĆ, M.: »Žiteljstvo kraljevine Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju, Rad JAZU, knjiga CXXV, Zagreb 1896, str. 85.
 9. Sam naziv »vojno leno« prvi put se javlja u jednom aktu grofa Cordoue, pa se kasnije prenosio i u druge akte koji su se javljali u cilju reformiranja granice. Pojam lena u stvari znači posjed koji je feudalno-zemaljski gospodar dao na korištenje, s time što se korisnik obvezao na izvršenje nekih obaveza. Vojno leno i obveze koje su iz njega proizlazile nisu bile čista analogija odnosa kmet-feudalac, jer graničar nije imao obveze koje je imao kmet, ali je imao obvezu vršenja vojne službe, a nije stajao u obvezi prema

- zemaljskoj gospodi, koje u Krajini nije bilo, nego prema caru kao vrhovnom feudalcu i vlasniku svog krajiškog zemljišta.
10. »Zakonski propisi o položaju i djelovanju zadruga donosili su se u više navrata s posve suprotnim težnjama. Sedamdesetih godina 19. st. pod utjecajem građanskih, liberalnih shvaćanja stvara Mažuranićeva vlada zakonskim putem široke mogućnosti za ubrzanu diobu zadruga. Nužne prijelazne poteškoće, a napose drukčija orijentacija bana Khuena Hedervary-a u pogledu društvene i privredne politike, dovela je dopromjena 1889. Novim zakonskim odredbama nastoji se održati i regulirati zadružni sustav kako bi se spriječilo ili barem usporilo raslojavanje na selu i time onemogućilo zaoštavanje socijalnih odnosa, a veleposjednicima osigurala radna snaga za njihove poljoprivredne majure«. Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture, Školska knjiga, Zagreb, 1980, str. 747.
 11. »Sva ležeća dobra graničarah postaju, čim se izpune svekolike dužnosti, posvema vlasništvo krajinskih kuća«. §11. Temeljnog zakona iz 1850. godine.
 12. »Posljednji temeljni zakon Krajine iz 1850., kojim se težilo stabilizaciji krajiškog mehanizma i njegovom očuvanju, nije uspio zaustaviti proces društvenog raslojavanja i propadanja preživjelih feudalnih anahronizama među kojima je kućna zadruga svojom podjelom rada predstavljala veliku zapreku prodroru kapitalističkih odnosa u Krajini. Unatoč vojnim zakonima, krutoj disciplini i birokratskoj administraciji, osnovni smjer društveno-ekonomskog razvoja hrvatsko-slavonske Krajine u 19. st. kretao se u pravcu likvidacije feudalnih odnosa, te izgradnje i jačanje građansko-kapitalističkog poretka kao svog cilja«. VALENTIĆ, M.: »Osnovni problemi u ekonomici Hrvatsko-slavonske Krajine« Historijski zbornik, god. XVIII. Zagreb 1965, str. 91.
 13. Napomena uz Tabelu 2: Bez obzira na stvarno visoku kvalitetu statističkih podataka, koje je obradio i objavio M. Zoričić, mislimo da se podaci o zadrugama kao tajno podijeljenim moraju primiti s određenom rezervom. Pa već i sam smisao tajne podjele upućuje na to da takva podjela nema pravnu osnovu, jasno da ona nije nigdje provedena, već predstavlja interni sporazum članova zadruge. To svakako upućuje na to da i službena statistika nije mogla obuhvatiti sve tajno izvršene podjele zadruga.
 14. »Kolikom je žurbom sav narod prionuo na razvrgavanje zadruga, dokazuju visoki brojevi trajno razdijeljenih zadruga, što jih je popis našao u veliku dielu zemlje. Oblasti nedospješe kraj svih napora, da provedu diobe, koje su se sa svih strana tražile. A narod kome se zadružni život nije više svidao, prihvati se sam posla, te si porazdieli posjed nečekajući oblasti i nepodvrgavajući se diobenu postupku često dosta skupocienu. Ovako stvaraše se provizoriji, u kojem je seljački posjed izgubio sve prednosti zadružna gospodarstva, a nije si stekao ni potrebite ni pravne sigurnosti ni slobode«. ZORIČIĆ, M.: »Statističke crtice o Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji«, Zagreb, 1885. str. 25.
 15. Ovdje jasno uključujemo sve članove zadruge, i postojeće i tajno podijeljene, jer tajna podjela nije riješila pitanje primjene zadružnih normi i za te članove, odnosno i na te članove se primjenjuju odredbe zadružnog zakonodavstva, jer oni prema vlastima ostaju i dalje članovi zadruge.
 16. »O teškoćama prijelaznog razdoblja u Vojnoj krajini i o diobi i razvrgnuću obiteljskih zadruga piše L. KATUS: 'Kao posljedica zaostajanja kapitalističkog razvoja, prijelaz seljačkih zadruga od kolektivnih oblika privredno-posjedovnih odnosa prema individualnom gospodarstvu i građanskim odnosima vlasništva išao je veoma sporo i teško. Samo mali broj bivših zadruga pretvorio se neposredno u individualne posjede buržoaskog karaktera, a većina seljaštva je na jednom od prijelaznih oblika (inokosno, polu-zadruga, tajno podijeljene zadruge)'. Zatim isti pisac konstatira da je u zadrugama nastupilo takvo stanje u kome su produžili život samo 'feudalno-pravni elementi prijašnje domaće komune'. Drugim riječima, ostale su samo zadruge na papiru, jer su seljaci, bivši krajišnici u doba prijelaznog razdoblja bili spriječeni da se koriste 'prednostima starog zatvorenog gospodarstva', ali također i 'novim buržoaskim odnosima vlasništva i slobodnim prometom zemljišta. Podijeljene obitelji gospodarile su individualno i s podijeljenim inventarom, ali su se na njih primjenjivale pravne norme za zadruge'«. PAVLIČEVIĆ, D.: »Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj, Zagreb, 1980. str. 35. prema L. Katus, Hrvatskaja politika praviteljstva i narodnoga dviženija 1883. g. v Horvati, »Acta Historical« vol. VIII. No. 1–2, Budapest 1961, str. 10.
 17. »U težnji da u Vojnoj krajini očuva vojni sistem, vojna je uprava onemogućavala rast kapitalističkih odnosa. Ona je doduše nastojala poboljšati staro uredjenje, ali nije dopuštala nikakve bitnije društvene i gospodarske promjene«. GROSS, M.: »O društvenim procesima u Sjevernoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća« Društveni razvoj u Hrvatskoj, Zagreb, 1981. str. 352.
 18. Ove usporedbe nisu najpreciznije. Stvarni odnos predstavljala bi veličina kapitala plasiranog u obrt, odnosno trgovinu jednog i drugog područja, što bi izražavalo gospodarski potencijal pojedinog teritorija, no u nedostatku tog pokazatelja i ovi mogu poslužiti za izvođenje određenih zaključaka.

19. »Obrtnička privreda ograničena je na zadovoljavanje potreba stanovništva malih krajiških gradova. Nerazvijenost unutrašnjeg tržišta, niska agrarna proizvodnja i poluvojnički način života kočili su veći zamah obrtničke proizvodnje«.
VALENTIĆ, M.: »Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849–1881.« Zagreb, 1981. str. 62.
20. »Obrtom se nije mogao baviti graničar već i stoga razloga, što je imao teške vojničke dužnosti i povrh toga još i dužnost carske i općinske rabote, koja mu je oduzimala toliko radnog vremena da izvan velike kuće nije mogao opstojati. A život u prisilnoj zajednici kućne zadruge kočio je razvoj tržišta i nije omogućavao da se razvije robna obrtnička proizvodnja. Tako se nije mogao obrt samostalno razviti. Sva nastojanja da se nasele obrtnici izvana i da se odgoje domaći nisu mogli uspjeti pod uvjetima graničarskog života«.
BICANIĆ, R.: »Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750–1860« Zagreb, 1951. str. 78.
21. U Vojnoj krajini centri obrtničke i trgovačke djelatnosti bili su »Vojni komuniteti« – Bjelovar, Brod, Karlovac, Ivanič, Kostajnica, Petrinja, Senj, odnosno Karlovci, Petrovaradin i Zemun, koji su zbog toga i osnivani, a čije je stanovništvo bilo oslobođeno vojne obaveze, osim u izvanrednim slučajevima.

L I T E R A T U R A

1. BICANIĆ, R.: »Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750–1860«, Zagreb, 1951.
2. xxx »Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture«, Školska knjiga, Zagreb, 1980.
3. GROSS, M.: »O društvenim prilikama u Sjevernoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća«, Društveni razvoj u Hrvatskoj, Zagreb, 1981.
4. KOVAČEVIĆ, IVAN: »Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867–1914«, Beograd, 1972.
5. PAVLIČEVIĆ, D.: »Narodni pokret u Hrvatskoj«, Zagreb, 1980.
6. STIPETIĆ, V.: »Poljoprivreda i privredni razvoj«, Informator, Zagreb, 1969.
7. VALENTIĆ, M.: »Osnovni problemi u ekonomici Hrvatsko-slavonske Krajine«, Historijski zbornik, god. XVII., Zagreb, 1965.
8. VALENTIĆ, M.: »Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849–1881.«, Zagreb, 1981.
9. VRBANIĆ, FRAN: »Prilog gospodarskom razvoju hrvatsko-slavonske krajine u 19. stoljeću«, Rad JAZU 144, Zagreb, 1900.
10. ZORIČIĆ, M.: »Žiteljstvo kraljevine Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju«, Rad, JAZU, knjiga CXXV, Zagreb, 1896.
11. ZORIČIĆ, M.: »Statističke crtice o Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji«, Zagreb, 1885.

Primljeno: 1995-3-9